

אפרים חזן

קווים אחדים ללשונו של רמב"ן בפירושו לתורה לדרכי השיבוץ ושילובי המקורות בכתיבתו

למ"צ קררי
חתן פרס ישראל תשנ"ט
המדבר בכל 'לשונות' העברית

הצירוף 'לשון ימי הביניים' משמש כשם כולל לציין את מכלול היצירה העברית, שנתפתחה במשך למעלה מאלף וחמש מאות שנה, וכבר הסתייגו חוקרים שונים¹ מן הביטוי הכוללני הזה, שכן לשונה של יצירה רחבה כל כך אינה יכולה להיות עשויה מעור אחד, אלא 'גילויים גילויים של 'לשונות' שכל אחת זכאית למחקר ולתיאור בזכות עצמה"². שלושת הגורמים המבדילים בין לשון ללשון באותה לשון פעלו להעמיד לשונות ובנות-לשונות רבות ושונות:

א. המרחק בזמן: בטווח זמן של אלף ומחציתו אף הלשון האחידה והמגובשת ביותר מתפתחת ומשתנה. אמנם קצב השינוי בלשון כתובה הוא קצב אטי ביחס לשינויים בלשון מדוברת, ובכל זאת כיוון שבמרחקי זמן גדולים עסקינן, צפויים שינויים והתפתחויות מתקופה לתקופה באותה מסגרת הקרויה 'לשון ימי הביניים'.

ב. המרחק במקום: דוברי אותה לשון, ובמקרה שלנו כותבי אותה לשון, הפזורים במקומות שונים יפתחו, כל אחד במקומו, את הלשון שבידם על-פי תנאי

1 ש' קוגוט, 'מצב המחקר של העברית של ימי הביניים', בקורת ופרשנות, 16 (אדר א' תשמ"ה), עמ' 9-31.

2 שם, עמ' 9, וראה הערה 1.

המקום, תנאי החיים, ובעיקר על-פי השפעות לשונות הסכיבה. לפיכך הפיזור הגיאוגרפי העצום של עם ישראל העמיד סוגי לשון שונים וסגנונות שונים.

ג. הסוגה הספרותית: לכל סוגה ספרותית, הן בספרות היפה והן בספרות העיונית הלמדנית, דרכי לשון וסגנון מיוחדות, שנבחרו על ידי הכותבים כראויות ומתאימות לכתיבה בסוגה המוגדרת. במשך הזמן אף נוצרת מסורת של דרכי לשון וסגנון ופואטיקה של כתיבה, שהיוצרים ראו עצמם מחויבים לה. מסורת זו צמחה גם מתוך צורכי התוכן, כגון פרשנות המקרא ביחס לפסוקים המתפרשים על ידיה; גם מתוך צורכי הצורה, כגון המשקל והחרוז בשירה; וגם מתוך הזיקה אל המקורות שאותה סוגה קשורה בהן, כגון ספרות ההלכה ביחסה למקורות מן המשנה והתלמוד. הסוגות הספרותיות שנכתבו בעברית בתקופת הביניים רבות הן: פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, ספרות הפוסקים, ספרות השו"ת, הפיוט למרכזיו, שירת הקודש, שירת החול, ספרות המקאמות לסוגיה, הספרות האפיסטולארית, ספרות ההגות הפילוסופית, ספרות המוסר, ספרות הקבלה, הספרות ההיסטוריוגרפית, ספרות המדרש, ספרות הדרשה והדרוש, הספרות העממית, הספרות המדעית לסוגיה, ועוד. רוב הסוגות הנזכרות מעמידות לשון מיוחדת נוספת כשהן באות מתורגמות לעברית משפה אחרת. בקבוצה זו בולט, כידוע, מקומה של לשון התרגומים בספרות ההגות הפילוסופית, זו הלשון המשוערכת, הקרויה גם לשון התיבונים. אך גם בפרק זה יש מקום לבחון ולהבחין בייחודם של תרגומים לעניינים שונים ותרגומיהם של מתרגמים שונים לאותה יצירה. כל הפרקים הללו של סוגי לשון וסוגות יצירה מצטלבים עם הגורמים האחרים של זמן ומקום, ומתוך כך מתקבל מקבץ עצום של לשונות וסוגי עברית, שעלינו להתמודד עמם ולמצוא דרך ראויה לתארם תיאור ראוי ובעל משמעות.

כרמוז, המחקר התחמק מהתמודדות ישירה ומקיפה עם שלל לשונות ימי הביניים, ומצא עצמו עוסק בעיקר בחכמת הלשון של מדקדקי ימי הביניים וביחסם לפרקי הלשון שקדמו להם. לשונם של יוצרים ודרכי כתיבתם וסגנונם זכו להתייחסות מועטה ביותר. למעשה אין בידינו אף לא סקירה מלאה וממצה אחת לאחת הלשונות שמנינו. בין הלשונות שזכו לדיון ולסקירה ניתן למנות את לשון הפיוט הקדום,³ לשון

3 מאחר שהפיוט הוא חלק מן התפילה זכה לפרשנות מקיפה כבר על ידי הקדמונים, אשר בצד פרשנות ודרשנות של התוכן התייחסו גם לענייני לשון. ראה, למשל, ספר ערוגת הבושם לר' אברהם בן עזריאל, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג. וראה: א' מירסקי, 'פירושי המפרש ללשון הפיוט', בתוך: הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 478-490; מ' פרוכטמן, 'המפרש כעורך לשוני של פיוטים בימי הביניים', בתוך: ספר ישראל לזין (בעריכת ר' צור וט' רוזן), תל אביב

השירה העברית בספרד,⁴ הלשון העברית בתחום ההשפעה הערבית, הנודעת בכינויה כ'לשון התיבונים' או הלשון המשוערבת.⁵ מ"צ קדרי זיכה את המחקר בדיון דיאכרוני מקיף בכמה וכמה סוגיות לשון וכלל בדבריו פרקים נכבדים מלשונות תקופת הביניים תוך ניצול נכון של מאגרי המידע והקונקורדנציות העשויים לכך, אף הוא עודד תלמידים וחוקרים לעסוק בלשונות ימי הביניים, בעיקר בספרות השו"ת לפרקיה ולמרכזיה.⁶ נאמנים לדרך זו, אנו מבקשים לעיין עיון ראשון בלשונו של רמב"ן בפירושו למקרא.

דרכי פרשנות המקרא נדונו בהרחבה רבה. דיונים ומחקרים רבים עוסקים בדרכיהם של פרשנים שונים ובשיטותיהם בכל הנושאים הקשורים לטקסט המקראי. גם ענייני הלשון נדונו בזיקה זו, לאמור: בשאלה עד כמה נעור הפרשן בתורת הלשון והדקדוק, ועד כמה הוא נותן מקום להשוואה בין תקופות הלשון העברית או בהשוואה ללשונות הקרובות לה. עיונים אחרים בודקים כיצד מתפרשות צורות לשון מיוחדות, וכיצד מוגדרים מילה או ביטוי שנויים במחלוקת, הווי אומר: סוגיית יחסם של הפרשנים ללשון ודרכי הסתכלותם בלשון המקרא. סוגיה זו זכתה לטיפול ראוי פחות או יותר.

ברם לשונם העצמית של פרשני המקרא על בחינותיה השונות ודרכי הסגנון והעיצוב הלשוני המשמשים אותם, אלה כמעט שהוזנחו כליל, ונדונו זעיר שם זעיר

תשנ"ה, עמ' 277–288. הצגת לשון הפיוט בראשית הדרך של חכמת ישראל היא אחת מתרומותיו הנכבדות של אבי חכמת ישראל, יו"ט ל' צונץ. במחקר המאוחר התרומה המרכזית היא משל מ' זולאי, מייסד חקר הפיוט על פי הגניזה (ראה: מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה – מחקרים בפיוטי הגניזה, עורך א' חזן, ירושלים תשנ"ו). קשה להפריז בתרומתו של זולאי הן מצד השיטה והן מצד העיון הפילולוגי המקיף. דבריו של זולאי משמשים בסיס הן לסיכומים, כגון ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, והן לדיון ולעיון נוסף, כגון י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה. מתוך כך נוצרה תשתית לעיון לשוני ביצירותיהם של פייטנים שזכו למהדורות מפורשות, כגון ש' אליצור, פיוטי אלעזר ברבי קילר, ירושלים תשמ"ח; ג' ויסנשטרן, פיוטי ר' יוחנן בירבי יהושע, עבודת ד"ר באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, ועוד.

4 אף כאן ראשית הדברים בצורך שהיה למדקדקי ימי הביניים להקדיש לענייני משקל וצחות בשירה, כפי שהיה נהוג בספרי הדקדוק הערביים. לתרומתם של חוקרים בני זמננו, ראה: א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 135–136 בהערות; הנ"ל, לשון השירה העברית בספרד, האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"ו.

5 בעניין זה הכול נסמכים על שולחנו של מ' גושן-גוטשטיין בדיסרטציה שלו משנת תשי"א.

6 דוגמה מובהקת לכך היא עבודת הד"ר של צבי בצר, תורת הצורות של לשון התשובות במאה ה-19 [הפועל והכינויים], אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ן.

שם במסגרות רחבות וכלליות של דיונים בפרשנות.⁷ אחד ויחיד הוא רש"י שזכה למונוגרפיה רחבה ומקיפה ביותר על לשונו, היא 'היכל רש"י' ליצחק אבינרי.⁸ ההיכל הוא עבודה שקדנית, שאין דומה לה בהיקפה ובכיווניה, ועם זה נמצא מקום לעיונים נוספים בדרכי הלשון והסגנון של רש"י, כגון בעבודתו של "פרנקל" ובעבודות נוספות.⁹ עבודות אלה לא זו בלבד שהן מעשירות אותנו בהכרת דרכי הכתיבה והסגנון של הפרשן אלא בעיקרו של דבר מציעות לנו כלים נוספים להבנת פרשנותו לעומקה. לפיכך נראה לנו שיש מקום חשוב ביותר לפיתוחו של תחום זה. בעיון מסוג זה יש לקחת בחשבון, כמובן מאליו, את הזיקה הסגנונית שיש בין דברי הפרשנות ללשון המתפרשת. הפרשן משלב אל תוך דבריו מן הפסוקים המתפרשים על ידיו, ולעתים הוא רוקם את דברי הפסוק בתוך הפירוש והם מוצגים כאחדות אחת, כי על כן לא אחת יש לקרוא את הדיבור המתחיל לא כציון לפירוש אלא כחלק ממנו, וכפי שראינו זאת בדברינו על רש"י.¹¹ עוד יש בה בלשון הפרשנות שהיא 'מתחברת' גם למקורות פרשנותה ולאסמכתות המובאות על ידה, ואף משתלבים הדברים ברצף הפירוש.

פירושו של רמב"ן לתורה ניכר היטב באריכותו בין פרשני ימי הביניים הקלאסיים. ע"צ מלמד תולה את הדבר בשיטת "פירושו של רמב"ן... אשר הזיקתהו לכתוב באריכות לשון ובהרחבת דברים",¹² ויש מי שרואה בדבריו, למרות אריכותם, את "סוד הצמצום שבסגולת לשונו התמה".¹³

אכן, לשונו של רמב"ן בעלת ייחוד היא והגדרתה האינטואיטיבית כ'לשון תמה' מעוררת לעיין עיון שיטתי בסגולות סגנונה.

כאמור, מתייחד פירוש רמב"ן בשילוב רב ביותר של מקורות שונים העומדים לנגד עיניו. אין צריך לומר, שהוא מביא בראש דבריו את דברי רש"י והם משמשים נקודת מוצא לדיון ולהצגת פרשנותו שלו על רקע הסכמה מלאה או חלקית, ולעתים

7 כגון ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, א"ב, ירושלים תשל"ה. תיאורה של לשון פרשני המקרא נכלל בספרו של צבי בצר, לשון ימי הביניים שאינה משוערבת, האוניברסיטה הפתוחה (בהכנה).

8 י' אבינרי, היכל רש"י, מהדורה חדשה, א"ב, ירושלים תש"ם-תשמ"ה.

9 דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה. הוא מגלה, למשל, כי גיוון הלשון ושינויים בה בפירושים החוזרים על עצמם הם מיסודות סגנונו של רש"י וחלק מדרכו הדיקטית, שם, עמ' 123.

10 ראה, למשל, א' חזן, 'מלאות הסגנון בפירוש רש"י למקרא', בתוך: רש"י — עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת גן תשנ"ג, עמ' 87-96.

11 ראה שם, עמ' 88-89.

12 ראה ע"צ מלמד, שם, עמ' 983.

13 ת"ד שעוועל, פירושי התורה לרמב"ן, ירושלים תשי"ט, עמ' 13.

קווים אחדים ללשונו של רמב"ן בפירושו לתורה

גם אי הסכמה. בהמשך דבריו הוא מתדיין לא מעט עם ראב"ע, רמב"ם ואחרים, ואת יחסו אליהם הביע יפה בדברי הקדמתו לפירושו:

ואשים למאור פני נרות המנורה הטהורה/ פירושי רבנו שלמה עטרת צבי וצפירת תפארה/ מוכתר בנימוסי במקרא/ במשנה ובגמרא/ לו משפט הבכורה/ בדבריו אהגה/ ובאהבתם אשגה/ ועמהם יהיה לנו משא ומתן דרישה וחקירה/ בפשטיו ומדרשיו וכל אגדה בצורה/ אשר בפירושו זכורה/ ועם רבי אברהם אבן עזרא/ תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרה/ והאל אשר ממנו לבדו אירא/ יצילנו מיום עברה/ יחשכני משגיאות ומכל חטא ועברה/ וידרכני בדרך ישרה...

הצהרת כוונות חגיגית זו, הכתובה בשגב סגנוני בפרוזה חרוזה, יש בה כדי ללמדנו לא מעט על כלל סגנונו של רמב"ן, ועל המודעות הקיימת אצלו לכיווני פרשנותו. אך מכאן נמצאת למד על מודעות וערנות גם לדברים שבסגנון ובניסוח, שאם לא כן, היכא תימצא 'אהבה מסותרה'!?

במאמר זה אנו מבקשים לעיין בסגולת סגנון מרכזית ובעלת משמעות, דרכו של רמב"ן בשימושו בלשון המקורות המובאים בפירושו. לכאורה דבר פשוט הוא, שכן כל פרשן נזקק להוכיח דבריו, ובפשטות הדברים ההוכחה נשענת על אסמכתה מן המקורות. אכן רבים הם הציטוטים בדברי רמב"ן מן המקרא ומדברי חז"ל. הציטוטים בולטים בכך שקודמים להם ביטויים של הצגתם, כמקובל בספרות חז"ל, ואף בתפילה: 'ככתוב', 'ונאמר', 'שנאמר', 'דכתיב' ועוד כיוצא באלו לשונות. הציטוטים באים, בדרך כלל, באופן מדויק, ומוכיחים, לדעת הפרשן, את הדברים הנאמרים על ידיו.

אך המעיין בדברי רמב"ן ימצא כי לא רק ציטוטים רבים מאוד משולבים בפירושו אלא גם לא מעט שיבוצים. ושיבוץ הוא סוגל סגנוני בעל משמעות לתוכן הדברים, שעיקר עניינו בכך שהכותב משלב בתוך דבריו שלו פסוק או קטע מפסוק, כחלק מכתובתו. ההתבוננות בדרכו של רמב"ן בשיבוצי המקראות יש בה כדי ללמד הרבה על אומנות הכתיבה שלו.¹⁴ בדין הוא שנצפה ממנו למודעות לענייני סגנון ולשימוש נרחב ב'פונקציה הפואטית' בכלל כתיבתו, שכן מדובר במשורר בעל שיעור קומה לא מבוטל.¹⁵

14 תיזכר לטוב נחמה ליבוביץ ע"ה שמדי פעם בפעם הפנתה את תשומת הלב למשמעויות שימושי של רמב"ן בלשון הפסוקים המשובצים על ידיו. ראה, למשל, עיונים לבראשית, עמ' 248–248; שמות, עמ' 120; וכן בעיוניה לויקרא בזיכרון רמב"ן עם רמב"ם בענייני הקרבנות. על שירתו של רמב"ן, ראה: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת (עדכן והשלים: ע' פליישר), ירושלים תשנ"ז, עמ' 322–329, וראה ביבליוגרפיה והשלמות בהערותיו של ע' פליישר שם. 16 ירושלים ת"ש, עמ' 118–149.

השיבוץ נדון בהרחבה בהקשר של הכתיבה האומנותית, אך לא נבדק כלל בהקשר העיוני.

דוד ילין מקדיש פרק ארוך בספרו 'תורת השירה הספרדית' לשיבוץ.¹⁶ הפרק מחולק לשני חלקים: השיבוץ בשירה והשיבוץ בפרוזה התרוזה. מאמר זה מבקש להצביע על מקומו של השיבוץ בכתיבה העיונית, על בסיס בדיקת פירושו של רמב"ן, הווי אומר: כפייטן מודע רמב"ן היטב למשמעם של דרכי העיצוב ו'קישוטי הסגנון', ואם ישנם כאלה בפירושו עלינו לבחון היטב אם יש להם משמעות עומק מעבר לאמירה של הפשט.

מלבד ההיבט האומנותי והאסתטי של השימוש בשיבוץ וההנאה שגורמת הפגישה עם השיבוץ בתוך הקשר נתון לקורא הער והיודע, מלבד זאת מדגישים חוקרי הסגנון את המשמעות הנוספת לטקסט באמצעות המקור, המביא אל הטקסט את הקשריו המיוחדים, ואלה יש בהם להוסיף ולהרחיב את דברי הכותב לכיוונים חדשים. אמת, יש לזכור היטב את הזהרתו של דן פגיס,¹⁷ כי בצד השיבוץ המשמעותי קיים גם השיבוץ הניטראלי, שאין בו אלא שימוש חיצוני בלבד. ואולם עוד נראה בהמשך כי רבים משיבוציו של רמב"ן הריהם בעלי משמעות עומק, על דרך השימוש בשיבוץ בתחומי השירה והפרוזה המחורזת. וראויים הם לבדיקה מדוקדקת כדי לעמוד על משמעויותיהם ורמזותיהם. בדיקה מעין זו תחשוף, בדרך כלל, מערכת ענפה של קישורים בין פסוקים שונים ומסגרות מקראיות מגוונות ותראה כי ההתעלמות ממנגנון השיבוץ פוגמת בהבנה המלאה של דברי רמב"ן.

נדגים דברינו מן הפירוש המפורסם של רמב"ן לפתיחת פרשת קדושים (וי' יט ב). קטע זה, בדומה לכלל סגנון כתיבתו של רמב"ן, עמוס למדי בציטוטים ובשיבוצים. ניכרת בו היטב שליטתו של רמב"ן במקרא ובספרות חז"ל לאורכם ולעומקם. מתוך עושר זה של שילוב המקורות מציג רמב"ן את תפיסתו למושג קדושה בהקשר שלפנינו, לאמור: 'קדש עצמך במותר לך'. על האדם להגביל את עצמו גם באותם דברים שהם היתר גמור, וכדבריו:

והעניין כי התורה הזהירה בעריות ובמאכלים האסורים והתירה הביאה איש באשתו ואכילת הבשר והיין, א"כ ימצא בעל התאווה מקום להיות שטוף בזימת אשתו או נשיו הרבות ולהיות בסוכאי יין בזוללי בשר למו, וידבר כרצונו בכל הנבלות שלא הוזכר איסור זה בתורה, והנה יהיה נבל ברשות התורה, לפיכך בא הכתוב אחרי שפרט האיסורים שאסר אותם לגמרי, וציוה בדבר כללי שנהיה פרושים מן המותרות, ימעט במשגל כעניין שאמרו שלא

16 ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים תשל"ח³, עמ' 118–149.
17 ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול; ירושלים תשל"ו, עמ' 70–77.

יהיו תלמידי חכמים מצויין אצל נשותיהן כתרנגולין, ולא ישמש אלא כפי הצריך בקיום המצוה ממנו, ויקדש עצמו מן היין במיעוטו כמו שקרא הכתוב הנזיר קדוש (במ' ו ה), ויזכור הרעות הנזכרות ממנו בתורה בנח ובלוט...

הארכנו מעט בהבאת הדברים כדי להציג רעיון שלם, וכדי שההדגמה תהיה בעלת משמעות. ההבחנה בין ציטוט לשיבוץ בולטת היטב בקטע, בביטוי 'כעניין שאמרו' המקדים את דברי חז"ל במסכת ברכות כב ע"א: "שלא יהיו תלמידי חכמים...", כנגד זה בתיאור 'בעל התאוה' הוא משבץ בדבריו "ימצא... מקום להיות שטוף בזימת אשתו או נשיו הרבות ולהיות בסובאי יין בזוללי בשר למו". השיבוץ ממשלי כג כ, על לשונו המקראית, תופס את עין הקורא מיד, והוא מוזמן להתחבר אל ההקשר המקראי "אל תהי בסבאי יין בזוללי בשר למו" ובפסוק הבא: "כי סבא זולל יורש...". הווי אומר: בצד עצם המצווה 'קדושים תהיו' מוצא רמב"ן צורך להזהיר את הקורא גם מצד התועלת הכללית, כפי שהוא מוכיר בדבריו את נוח ואת לוט. בשיבוץ שלפנינו די היה בכך שדברי משלי נשתבצו כחלק מדברי הכותב, כדי שהקורא יפענח את הצופן, ואף ימשיך את קריאתו בכתובים. חריף ובוטה במיוחד הוא השימוש בצירוף 'שטוף בזימת אשתו'. אמנם אין כאן שיבוץ ממש, ואף לא רמיזה על פי ההגדרות המקובלות,¹⁸ אך אין ספק כי לפנינו זיקה מכוונת, המבקשת למשוך את הקורא אל הצירוף כפי שהוא בדברי חז"ל על כל המשמעויות הנלוות אליו. וכך אנו מוצאים במסכת שבת קנב ע"א: "וכל השטוף בזימה זקנה קופצת עליו", ובמסכת בבא בתרא טו ע"ב: "דורו של איוב שטוף בזימה היה". השימוש בצירוף הזה מעלה עמדה רגשית וערכית של התנגדות מוחלטת ושל גינוי מלא, שכן עניין הזימה נתפס בדרך כלל בהקשר של ניאוף ואיסור. 'העברתו' אל תחום ההיתר של 'ביאת אשתו' מבקשת לומר שבעיני רמב"ן ההפרזה בהקשר זה מתקרבת להיות עבירה של ממש, והיא נוגדת את הצו 'קדושים תהיו'. עוד יש בהקשרים שעלו מן הביטוי גם מן הרצון לשכנע גם מן הבחינה האנושית הכללית ושמירת האדם על עצמו, שהרי מי שנוהג כך 'זקנה קופצת עליו', וטתם אדם בר דעת לא יבקש להביא על עצמו זקנה בטרם עת. השוואה מרתקת לשירת רמב"ן מזדמנת לנו בעניין זה עצמו. השיר 'לי יזעקו רעיי'¹⁹ עורך הקבלה בין הנעורים, ימי המשובה וקלות הדעת, לימי הזקנה, ימי התשובה ויישוב הדעת. בניגוד גמור לקונבנציות של שירת החול הוא רואה בימי הזקנה תקופה אדיאלית, ואילו ימי הנעורים, הנמשכים אחר התאוות, מצטיירים בשיר כימי ממשול לאדם הצעיר הנופל בפח ההנאות החומריות. בין השאר מתייחס השיר לשני

18 על הרמיזה ראה דברי ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים ת"ש, עמ' 103-118.

19 שעוועל, שם, א, עמ' שצז-תב. השורות הנדונות ראה שם, עמ' ת. דיון בשיר ראה: שירמן, שם, עמ' 235-324; ובעיקר בהערותיו של פליישר, שם.

הנושאים, שעלו בקטע הפרשנות הנזכר, ואלה דברי השיר:

נַעֲמוּ זְמַנֵיהֶם לְמַלְחָמוֹת, וְאֵל / נָשִׁים בְּיָפִים בְּעָרִים יִכְסְלוּ
אֵל סַבְּאֵי יֵין וְאֵל הַזּוֹלָלִים / שָׁחוּ וּמַעֲרָף אָנוּשׁ יִשְׁפְּלוּ

אותו שיבוץ ממשלי באותו העניין ובאותה פעולה על הקורא, ההתייחסות הערכית לעניין מפורשת בשיר בפעלים 'שחו, יכסלו, ישפלו',²⁰ והרי זו אותה ההתייחסות ל'נבל ברשות התורה' כפי שנראה בהמשך הדברים בביאורו של רבנו למילה 'נבל'. מכל מקום כוחו של השיבוץ המשותף והמשמעות הנלוות לו דומים בשירה ובפרשנות. נקודה מעניינת היא שבשיר שומר רמב"ן על עיקרון הפוריזם המקראי בשירה והוא מוותר על כוחה של הרמיזה החזו"לית 'שטוף בזימה' לטובת הדרישה הפואטית לטהרנות מקראית.

מתברר אפוא כי במקרים רבים, בפרשנות כמו בשירה, עניינו של הפסוק במקורו, ואף המשכו של הפסוק, קשורים בקשרים משמעותיים של 'תוכן ועניין' ל'נושא' הנדון. כדי לעמוד על מסתרי השיבוץ, על הקורא והמעין להיות אף הם בקיאים במקורות המשובצים, ולקלוט את הקוד ה'משודר' אליהם באמצעות השיבוץ או הרמיזה.

בטרם נפנה לבחון שיבוצים נוספים נעלה ציונים אחדים לגבי כלל לשונו של רמב"ן ומאפייניה כפי שהם עולים מתוך הפירוש שהוצג. תשתית לשונו היא לשון המשנה, ואפשר שכך הוא בגלל הפתיחה בדברי רש"י. בכך קרוב רמב"ן אל הסגנון המדרשי האופייני לכתיבה האשכנזית צרפתית²¹ דווקא. ואולם הרובד המקראי משתלב בתוך התשתית החזו"לית: הן מתוך הציטוטים הרבים, כגון "וכל פה דובר נבלה" (יש' ט טז), "ועשית הישר והטוב" (דב' ו יח), "ואור פניך כי רציתם" (תה' מד ד) ועוד; הן מן השיבוצים, שהם חלק ארוג בלשון הכותב, כגון השיבוץ הנדון לעיל, וכגון בהמשך "ישמור פיו ולשונו" (מש' כא כג), "אפס ותוהו בעיניו" (יש' מ יז) ועוד. הציטוטים והשיבוצים 'מושכים' את הלשון לכיוונם ומכניסים יסוד מקראי ניכר אל תשתית שעיקרה לשון חכמים. יש שהשימוש בלשון המקרא הוא בניסוחים הנחוצים לגופם או שהוא עולה מתוך מאפיינים אחרים של לשונו. בקטע פירוש זה בנה רמב"ן את ביטוי המופת 'נבל ברשות התורה', ביטוי שהוא מיוזג בין הצירוף החזו"לי 'ברשות התורה' ובין המילה המקראית 'נבל' על כל היבטיה במקרא ובפרשנות: "נבל שמו ונבלה עמו" (שמ"א כה כה), "כי נבל נבלה ידבר" (יש' לב ו), "ואחריתו יהיה נבל" (יר' יז יא), וציטט רש"י את התרגום 'מתקרי רשיעא', ורמב"ן

20 לעומת פועלי השבח המתארים את הזקנה: 'נגאלו, ינחלו, ...נדגלו, נאצלו, שכלו, ועוד.

21 ראה על כך: א"מ ליפשיץ, 'צרפתים וספרדים', כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' קצז-רט.

עצמו הרחיב את הדיבור בביאורו למילה בדב' לב ו.22 מתוך כך מובלט האוקסימורון שבצירוף המיוחד הזה.

הרחבנו מעט בעניין משום שמטבע הלשון הזה מצוטט הרבה, וראוי לבחון מה כוונתו ומשמעותו. פירושו של רמב"ן לדב' לב ו יש בו כדי להגדיר משמעות ה'נבל', שעניינו שפל וכפוי טובה.

עוד נציין כי אופייה של העברית תחת השפעת הערבית²³ ניכר היטב בקטע זה: צורות ריבוי כמו 'מותרות', 'טרחים'; ובעיקר בולט הדבר בשימוש במילות היחס: "התורה הזהירה בעריות", "וידבר כרצונו בכל הנבלות", "ויקדש עצמו מן היין במיעוטו", "שלא הוזהרנו ממנה".

ראינו אפוא כי לשונו של רמב"ן כוללת קווים אופייניים המייחדים אותה מלשון שאר הפרשנים. ייחוד זה נובע גם מריבוי מקורות ההתייחסות של רמב"ן ומהערצתו המיוחדת לרש"י ולשיטתו. ובכל זאת, ולמרות היות רמב"ן איש ספרד הנוצרית, השפעת הערבית ניכרת היטב בלשונו, ודומה כי לא נטעה אם נאמר, כי מדובר במסורת הלשון העברית ששימשה בספרד והפכה לרובד לשון העומד בפני עצמו, והוא מתגלה גם בדורות מאוחרים יותר אף בכתיבה שאין לה כל זיקה לערבית.

בתוך כלל מאפייני הלשון והסגנון הצבענו על השימוש המכוון והמשמעותי בשיבוץ, וטענו כי הוא מיסודות סגנונו של רמב"ן, כי על כן נבסס טענתנו בדוגמאות נוספות. מבחינה זו מאלף העיון בהקדמתו של רמב"ן לפירושו לתורה. הקדמה זו בנויה שני חלקים: החלק הראשון הוא דיון כולל במהות התורה ובסודותיה. בחלק זה נמנע רמב"ן מקישוטי סגנון ומיעט בשיבוצי פסוקים, כאילו חשש ממשמעות הלוחאי העלולות להצטרף לנאמר. כנגד זה, חלקה האחרון של ההקדמה, שבו מתווה רכנו את דרך פירושו, חלק זה כתוב בפרוזה חרוזה ובשגב פיוטי רב, ורבים בו קישוטי הסגנון, וביניהם השימוש בשיבוצי המקראות, כגון דבריו בסוף ההקדמה: "ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר בכתיבת פירוש התורה", והוא על פי "ויבא גד אל דוד ויגד לו...עתה דע וראה מה אשיב שולחי דבר" (שמ"ב כד יג). בשיבוץ שונה לשון 'שולחי' בדברי הכתוב, שכן מדובר בשליחות מעם ה', 'שואלי' בדברי רמב"ן,

22 "ולפי דעתי העושה טובה חונם ייקרא נדיב, ומשלם רעה למי שהטיב עמו ייקרא נבל, והוא שאמר (יש' לב ה) 'לא יקרא עוד לנבל נדיב', כי הוא הפכו, ולכך אמרו על נבל הכרמלי 'כשמו כן הוא נבל שמו ונבלה עמו' (שמ"א כה כה). ייתכן שיקרא כן בעבור שהוא נופל מבני אדם כאשר יאמר (יש' א ל) 'כאלה נובלת עליה' כמו נופלת עליה, ויקראו המתה נבלה שנפלה לארץ ומתה כמו שאמר (שו' יד ח) 'לראות את מפלת האריה...'"

23 ראה: גושן-גוטשטיין (לעיל הערה 3); ב' קלאר, 'לדרכי הרחבת הלשון העברית בימי הביניים', מחקרים ועיונים, תל אביב תשי"ד, עמ' 31-41; וראה לאחרונה: א' ממן, 'העברית המושפעת מן הערבית', מתניים, 1 (טבת תשנ"ב), עמ' 116-118.

שכן הוא מתייחס למי ששאל, ביקש, ממנו לכתוב פירוש לתורה. משמעות דברי רמב"ן היא כי קשה מאוד להיענות למבקש, והוא מתלבט בעניין. והנה אין כמו השיבוץ שלפנינו כדי לבטא התלבטות וקשיי החלטה. שלוש אפשרויות קשות ביותר מוצגות לפני דוד, והוא עומד בפני מצב בלתי אפשרי.

אין רמב"ן נוהג בשיבוץ דרך של משחק לשוני וחידוד, כפי שעושה לפעמים ראב"ע, ועל כן הוא נמנע משיבוץ שונה הוראה שיש בו הפתעה או שעשוע לשון. סוג זה נמצא בדברי רמב"ן מעט מאוד. משהו מזה בדברי ההקדמה: "קצת דברים נעימים לשומעים וליודעים חן", והוא על פי "לא לקלים המרוץ... וגם לא ליודעים חן" (קה' ט יא). הצירוף 'יודעים חן' בדברי רמב"ן הוא בעל משמעות שונה לחלוטין, ומציין את המקובלים, הם בעלי הח"ן, 'חכמת הנסתר'. השמטת המילה 'לא' מן השיבוץ, שינוי המבנה התחבירי של הביטוי והכנסת משמעות חדשה של ראשי תיבות למילה 'חן' — כל אלה הם חלק ממנגנון העמדת שיבוץ שונה הוראה, שמעצם טבעו הוא מעין קלמבור, שיש בו יסודות של שעשוע וחידוד לשון. דוגמה נוספת לשיבוץ שונה הוראה שיש בו מן השעשוע נמצא בפירוש רמב"ן לבר' א כ, "ישרצו המים שרץ": "ויתכן שהוא לשון מורכב, יקרא שרץ שהוא רץ, ורמש שהוא רומש בארץ לא ישקוט ולא ינוח", והוא על פי "לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רגז" (איוב ג כו). הלשון המטפורית של הפסוק במקרא הופכת ללשון קונקרטיה בדברי הפירוש וממחישה בחן רב את התרוצצותו של הרמש הרומש על הארץ. מתוך כך מומחש גם ההסבר לשם. כאמור, דוגמאות כאלה מעטות הן בדברי רמב"ן. וכנגד זאת רבים הם השיבוצים בעלי המשמעות לתוכן הדברים, והדבר עולה בבירור כבר בפירוש לפסוק הראשון בתורה לאחר דברי הפתיחה. המעיין בפירוש לפסוק זה ימצא בו כמה וכמה שיבוצים נאים בצד ציטוטים רבים, ומתוך כל אלה מציג רמב"ן את השקפתו ודרכו. נציג אחד מן השיבוצים האלה: "...ונתן רבי יצחק טעם לזה כי התחילה התורה כבראשית ברא אלהים וספר על עניין היצירה עד בריאת האדם ושהמשילו במעשה ידיו וכל שת תחת רגליו, וגן עדן שהוא מבחר המקומות הנבראים בעולם הזה נעשה מכון לשבתו...". שני שיבוצים בולטים בקטע הפירוש המובא בזה: האחד על פי "תמשילו במעשי ידיך כל שתה תחת רגליו" (תה' ח ז). השיבוץ הוא בשינוי לשון כדי להתאימו להקשר ולרצף האמירה, ולשון נוכח שבפסוק הופכת ללשון נסתר בדברי הפירוש. גם קישור הלשון באמצעות 'ש' מלמד על שילוב רובדי הלשון בכתיבתו. עיקר עניינו של שיבוץ זה הוא במטען המשמעויות הכלולות במזמור שממנו שובץ: גדולת האדם ושלטונו בטבע ומעמדו העליון בעולם. כל אלה ניתנו מעם הקב"ה, שכן 'מה אנוש כי תזכרנו'. כל משמעויות הלוואי, ואף דברי חז"ל למזמור, כל אלה נקשרו והובאו לפירוש בעזרת השיבוץ. שיבוץ אחר נמצא בסוף הקטע המובא והוא על פי "תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת ה'"

(שמ' טו יז). המשמעות ה'מושרית' על דברי רמב"ן מהקשר השיבוץ היא של 'נטיעה' במקום האידיאלי ביותר, והקשר הרצוי בין מכוון שבתו של הקב"ה למקומו של האדם. ההקשר הרחב של השיבוץ הוא נטיעתו של עם ישראל 'בהר נחלתך'. הקבלה זו בין אדם הראשון בגן עדן ובין עם ישראל בארצו היא אחד המרכזים בפירושו רמב"ן כאן. השיבוץ אכן משלים את ההקבלה ובונה אותה בדרכו המיוחדת. באופן נפלא משתמש רמב"ן בשיבוץ בפירושו לבר' ג יב: "האשה אשר נתת עמדי", לאמר האשה אשר אתה בכבודך נתת אותה לי לעזר היא נתנה לי מן העץ, והייתי חושב שכל אשר תאמר אלי יהיה לי לעזר ולהועיל, וזהו מה שאמר בענשו כי שמעת לקול אשתך... אתה גרמת לי המכשול הזה שנתת לי אשה לעזר והיא יעצתני להרשיע". שני שיבוצים מביאים אל פירושו שני מקומות שבהם שומע אדם בקול אישה. האחד במילים "שכל אשר תאמר אלי...", והוא על פי "ויאמר אלקים אל אברהם... כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה..." (בר' כא יב). הנה אברהם נצטווה לשמוע בקול אשתו. יתר על כן, עולים כאן דברי חז"ל, וכפי שניסחם רש"י: "שמע בקולה", לקול רוח הקודש שבה, מכאן שאברהם תפל לשרה בנביאות", אך מגד מתלונן אדם הראשון "היא יעצתני להרשיע", והוא שיבוץ מדה"ב כג ג: "גם הוא [אחזיהו] הלך בדרכי בית אחאב כי אמו היתה יועצתו להרשיע". טענתו של אדם הראשון היא כי מאחר שה' נתן לו את האישה לעזר, הוא ראה בה דוגמת שרה שיש לשמוע בקולה, אך אבוי, לא שרה היא, אלא עתליה. החזרה על המילה 'לעזר', שרמב"ן שם בפי אדם הראשון, ובדיבור ישיר,²⁴ מעלה את דברי ה' "אעשה לו עזר כנגדו". מתוך כך חשב אדם הראשון, כי האישה תהיה 'לעזר ולהועיל'. והנה צירוף זה הוא על פי "לא לעזר ולא להועיל כי לבשת ולחרפה" (יש' ל ה), וכבר בניסוח הדברים טמון הכישלון. אף המשך הפסוק, "לבשת ולחרפה", מתחבר אל ענייננו: אל "ולא יתבוששו" ואל "ואירא כי עירם אנכי ואחבא". בצד השיבוצים נוכל להצביע גם על שילוב לשונות מתוך מרקם הפסוק המתפרש אל תוך הפירוש. כך משלב רמב"ן בתוך דברי אדם הראשון שבפירושו את דבריו מן הפסוק "היא נתנה לי מן העץ", כלומר: המקור המתפרש נארג ומשתלב בתוך הפירוש עצמו, ואין צריך לומר שפעמים רבות יש לקרוא את הדיבור המתחיל ברצף אחד עם הפירוש.²⁵ עד כמה השיבוץ הוא חלק מהותי מסגנון רמב"ן נוכל ללמוד מאותם מקרים של שיבוצים שבהם מתכוון רמב"ן דווקא אל המשך הפסוק, המשך שלא שובץ בהקשר.

24 ואף זו מתכונת סגנונו של רמב"ן, ובדומה לרש"י, וכפי המקובל בסגנון העברי המעדיף את הדיבור הישיר על סיפור דברים בעקיפין. ראה: א' מירסקי, 'בלשון אומרו', הפיסוק של הסגנון העברי, ירושלים תשל"ח, עמ' צ-קטו.

25 בדבר זה דומה דרכו של רמב"ן לזו של רש"י. ראה: א' חזן, מלאות הסגנון (לעיל, הערה 10), עמ' 88-89.

כך למשל בפירושו לבר' א יד: "והיו לאותות", השינוי שילידו ויעשו ממנו אותות ומופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות עשן". הדברים בנויים על פי הצירוף 'אותות ומופתים' המצוי פעמים אחדות במקרא, כגון "ויתן ה' אותות ומופתים גדולים ורעים במצרים בפרעה ובכל ביתו לעינינו" (דב' ו כב), "ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות עשן" (יואל ג ג). הפסוק ביואל בא לפרש את הביטוי 'והיו לאותות', אך יואל מדבר על 'מופתים' ולא על 'אותות', לפיכך 'מגייס' רמב"ן את הפסוק בדברים, מצרף 'אותות ומופתים', ומעמיד את פירושו. המיוחד כאן הוא שלא רק הפסוק ששיבץ רמב"ן שייך לענייננו, אלא אף הפסוק שאחריו: "השמש יהפך לחשך והירח לדם לפני בוא יום ה' הגדול והנורא". פסוק זה, המתאר אף הוא שינויי טבע בגרמי השמים, השמש והירח, רלבנטי לא פחות מן הפסוק המשובץ בגוף הפירוש. הווי אומר: יש לעיין גם בהקשר הרחב וגם בהמשך הדברים של הפסוק המשתבץ. דומה שנוכל להמשיך ולהעלות שיבוצים רבים בעלי משמעות בדברי רמב"ן ולבחון כיצד הקשרם הכולל 'מתחבר' אל הפירוש ומוסיף לו משמעויות לוואי ועומק המתקשרות לעצם העניין, ואולם במאמר זה לא באנו אלא להצביע על עצם התופעה. בדיקה מקפת של דרכי השיבוץ בכתובתו של רמב"ן הוא עניין למחקר מקיף ומפורט בפני עצמו.²⁶

במאמרנו זה הצבענו על כך שהשיבוץ האומנותי אינו עניין לשירה ולפרוזה החרוזה בלבד, אלא גם לכתובה עיונית, ויוצר מוכשר, דוגמת רמב"ן, יודע לנצל היטב את הפוטנציאל הסגנוני הטמון בשיבוץ.

26 עבודה סמינריונית בנושא זה נכתבה בידי י' עופר בהדרכתו. כמה מן הדוגמאות הן פרי חיפוש.